

Уляна Безпалько (Тернопіль)

**УНІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ
СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ВАТИКАНУ
(1901-1917 РР.)**

Актуальність теми статті: визначається потребою висвітлення та наукового осмислення суспільно-історичних передумов скликання Другого Ватиканського Собору; детермінована необхідністю вивчення проблем та перспектив налагодження міжцерковного діалогу на сучасному етапі. Вивчення унійної діяльності митрополита А. Шептицького в контексті Східної політики Ватикану на початку ХХ ст. уможливорює розуміння тенденцій та особливостей розвитку українсько-ватиканських взаємин на сучасному етапі, формування оновленої моделі Греко-католицької церкви та її взаємодії з суспільством, державою, міжнародною спільнотою тощо.

Метою дослідження є визначення основних тенденцій та особливостей унійної діяльності митрополита А.Шептицького в контексті Східної політики Ватикану упродовж 1901-1917 рр.

Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного дослідження процесів становлення унійної моделі трансформації церковно-християнського простору крізь призму формування історичних передумов скликання Другого Ватиканського Собору.

Стан наукової розробленості проблеми. Різноманітні аспекти проблем розбудови і становлення Греко-католицької церкви, зокрема, під проводом митрополита А.Шептицького, розвитку унійного руху в Росії в контексті російсько-ватиканських взаємин, формування екуменічної моделі міжцерковного діалогу висвітлені у працях таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як Е.Бистрицька¹, А.Венгер²

---

¹ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – Тернопіль, 2009.

² Венгер А. Рим и Москва: 1900–1950. – М., 2000.

Л.Гентош³, В.Заборовський⁴, С.Кияк⁵, В.Роод⁶, А.Тамборра⁷, О.Юдін⁸.

На початку ХХ ст. Східна політика Святого Престолу формувалася в контексті унійних ініціатив правлячого понтифіка Лева ХІІІ (1878-1903). Період перебування цього папи начолі Католицької церкви характеризується активним інтересом до справи церковного єднання та налагодження міжконфесійного діалогу, а також концептуальним оформленням доктрини уніонізму, спрямованої на розбудову католицизму Східного обряду як інтегрального культурно-релігійного утворення, механізму залучення східних теренів світового християнства до міжцерковного спілкування та порозуміння⁹.

Варто зазначити, що унійні проекти Лева ХІІІ не користувалися однозначною підтримкою в широких колах Римської курії. Особливо гострі дискусії стосувалися питання правомірності й доцільності залучення Греко-католицької церкви Галичини до просування і розбудови унійного руху на російських теренах. На той момент Греко-католицька церква ще не мала такого яскравого і впливового лідера, яким пізніше став митрополит А. Шептицький, проте вже активно тривали його пошуки.

У 1886 р. Лев ХІІІ звернув увагу на особистість молодого галицького аристократа, коли той був удостоєний особистої аудієнції понтифіка, а незабаром – 24 березня 1888р. – отримав пап-

---

³ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта ХV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). – Львів, 2006.

⁴ Заборовський Я.Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя, служіння церкви та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995.

⁵ Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. – Івано-Франківськ, 2006.

⁶ Роод В. Рим і Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией/Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995.

⁷ Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога. – М., 2007.

⁸ Юдин А. Экзарх русских католиков Леонид Федоров. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.catholic.uz/tl_files/reading_room/yudin/content.htm

⁹ Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога. – С.297.

ське благословення на вступ до василіанського чину, де й прийняв чернецтво під іменем Андрея. Поміж тим, у 1887 р. граф Шептицький здійснив свою першу мандрівку на територію Російської імперії, під час якої відбулося знайомство з Володимиром Соловйовим, екуменічні праці якого справили на майбутнього греко-католицького митрополита сильне враження¹⁰.

Про особливе становище А. Шептицького в структурі католицького кліру свідчить і його стрімке кар'єрне зростання – у 1899 р. він був призначений єпископом на Станіславську кафедру, а вже в 1901 р. – очолив всю Галицьку митрополію. Від Лева XIII він отримав також титул Апостольського адміністратора України. З перших років єпископату, А. Шептицький розпочав налагодження активної співпраці з російськими греко-католицькими громадами, надавав їм повсякчасну моральну й матеріальну підтримку¹¹.

Відзначаючи особливий зв'язок між унійною діяльністю А. Шептицького та духовною спадщиною Лева XIII, варто пам'ятати, що теоретичною опорою розбудови Греко-католицької церкви на російських теренах стала енцикліка “*Orientalium dignitas*” (“Про гідність Східних церков”), котра була опублікована 20 листопада 1894 р. У ній наголошувалося на апостольському походженні Східних церков і важливості збереження різноманітних форм обрядів та літургійних мов як запоруки ефективного налагодження міжконфесійної співпраці на шляху до досягнення канонічної церковної єдності¹².

Практична реалізація унійних проєктів, розроблених Левом XIII, припала на період понтифікату його наступника – Пія X (1903–1914). Митрополит А. Шептицький, котрий уже здійснив певні кроки у напрямку поширення унійних ідей на території Російської імперії, прагнув залучитися підтримкою Святого Престолу для своєї діяльності. У січні 1907 р. ним було здійснено візит до Апостольської Столиці, під час якого понтифік ознайомився з

¹⁰ Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух// Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ, 2000. – С.32.

¹¹ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. - Книга 1. Документи і матеріали. – Львів, 2004. – С.2–3, 8–12, 13–25.

¹² Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия/ Сост. Алексей Юдин. – М., 2005. – С.143–153.

планами митрополита щодо перспективних шляхів розвитку католицизму Східного обряду на російських теренах. Підсумком аудієнції стало надання А.Шептицькому широких повноважень на керівництво унійним рухом в Російській імперії. Щоправда, повноваження носили усний характер і зберігалися у цілковитій секретності¹³.

Упродовж 1908 р., в ході кількох зустрічей з Папою, А. Шептицький отримав від Пія Х близько 20 документів, що письмово підтверджували дані роком раніше повноваження, а також значно розширювали їх¹⁴. На думку авторки, підставою для такого рішення Папи повинні були стати суттєві аргументи, наведені митрополитом на користь розбудови унійної моделі церковного об'єднання в Російській імперії, зокрема свідчення успішного становлення російських громад католиків Східного обряду, а також міркування стратегічного характеру.

У відповідь на клопотання від 22 лютого 1908 р., Папа офіційно затвердив владу митрополитом Галицьким, адміністратором митрополії Київської і всієї Русі, а також архієпархій Володимирської, Полоцької, Смоленської, єпархій Луцької з екзархатом всієї Русі, Острозької, Новгородської, Мінської та інших, загальною кількістю 15 єпархій, територія котрих охоплювала історичну сферу впливу Берестейської унії з перспективою її розширення за межі традиційних кордонів¹⁵. Митрополит отримав право самостійно призначати єпископів, у своїй унійній діяльності він підпорядковувався винятково Папі, без огляду на нижчі інституції Римської курії¹⁶.

Проте, за збігом історичних обставин, доля пропагованих митрополитом унійних проєктів на території Росії опинилася в цілковитій залежності від перебігу політичних процесів у площині взаємин Російської та Австро-Угорської імперії. На погляд автор-

¹³ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). – Львів, 2006. – С.195–196.

¹⁴ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Книга 1. Документи і матеріали. – С.219.

¹⁵ Там само. – С.225.

¹⁶ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – С.99–100.

ки, небажання частини Римської курії начолі із самим понтифіком вийти за межі вузько-політичного розуміння уніоністичної доктрини значною мірою і стало передумовою краху її реалізації в тогочасних суспільно-історичних умовах Російської імперії.

А. Шептицький не міг офіційно скористатися наданими повноваженнями, оскільки Папа акцентував увагу на цілковитій секретності цієї місії. Така двозначність становища католиків Східного обряду в Росії, зумовлена невизначеністю канонічного підпорядкування їхніх громад, створювала передумови для виникнення різного роду непорозумінь та конфліктів. Особливо гострим було питання взаємовідносин з представниками латинської католицької ієрархії в Росії, оскільки формально греко-католицькі громади підлягали їхній юрисдикції. Всі ці чинники не сприяли налагодженню становища російських греко-католиків, котрі й надалі продовжували залишатись у невизначеному правовому статусі, позбавлені власного лідера й структурної організації, відсутність яких обтяжувалася фінансовими труднощами й адміністративними переслідуваннями царського уряду¹⁷.

Втім, попри зазначені труднощі, унійний рух в Російській імперії поступово нарощував темпи розвитку – збільшувалася чисельність громад, налагоджувались зв'язки з представниками православної церкви, громадами російських старообрядців тощо¹⁸. Католицизм Східного обряду виборював власне місце на конфесійній карті Російської імперії. Звісно, позитивна динаміка окресленого процесу була б неможливою без активної участі митрополита А.Шептицького, якого російські католики Східного обряду визнавали беззаперечним лідером та верховним ієрархом¹⁹.

Упродовж 1909-1914 рр. А. Шептицький провадив активну зовнішню діяльність задля поліпшення становища унійної церкви в Росії, зокрема кілька разів відвідував Святий Престол з метою домогтись від Пія Х офіційного оприлюднення наданих повноважень та врегулювання нормативного становища російських греко-католиків, надавав їхнім громадам регулярну фінансову допомогу,

---

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – С.639.

¹⁸ Там само. – С.146–147, 317.

¹⁹ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. – С.134–135.

приділяв багато уваги проблемам кадрового забезпечення молодой церковної організації тощо.

Зокрема, одним із найуспішніших його проєктів у цьому руслі стала реформована у 1904 р. Папська колегія св. Йосафата у Римі – духовно-освітній заклад, у якому під проводом отців-василіян формувалася нова генерація греко-католицького священства, готового, зокрема, і до провадження ефективної місійної діяльності. У листуванні А.Шептицького з о. Лазарем Березовським – одним із ректорів колегії – знаходимо численні свідчення величезних духовних та матеріальних зусиль, котрі спрямовувались митрополитом на розбудову закладу та його належне утримання²⁰.

Тим часом геополітична ситуація у світі дедалі загострювалася. Після смерті Пія Х у 1914 р. його наступником на Святому Престолі став Бенедикт XV, політика якого формувалася у руслі екуменічного вчення Лева XIII. Це давало підстави А. Шептицькому сподіватися активізації інтересу Апостольської столиці до унійних ініціатив²¹. Проте в умовах назрівання та перебігу Першої світової війни Ватикан був змушений вдаватися до складної тактики балансування на грані міжнародних інтересів країн-антагоністів, зберігаючи формальний нейтралітет та використовуючи максимально можливий резерв власного політичного капіталу для досягнення певної стабілізації та умиротворення дезінтегрованого європейського простору. Водночас прогресуюча націоналізація церков, поляризація політичних сил в Європі вела до розхитування основ концепції єдиного католицького простору, підривала духовний та світський авторитет Святого Престолу.

Російсько-ватиканські зв'язки в роки воєнного конфлікту розвивалися також не найкращим чином. Каменем спотикання у налагодженні взаємин стала роль унійної церкви в політичних процесах, що відбувалися на теренах Австро-Угорської та Російської імперій, а саме активізації національно-визвольного та соціального рухів, зокрема серед прогресивного українства обох держав.

---

²⁰Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб). – Ф. 821. «Частная переписка митрополита Шептицкого с Римом». – Оп. 150. – Д. 682. – 114 л.

²¹Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914-1923 рр.). – С.199.

Особливе значення в цьому контексті надавалося діяльності митрополита А. Шептицького, котрого російські урядові кола вважали “ворогом номер один” для імперії Романових, підозрюючи його в активній політичній заангажованості у розробці проектів відокремлення східноукраїнських земель від російської держави, а також відокремлення української церкви. Крім того, було відомо про налагоджені зв’язки митрополита з російськими католиками Східного обряду²².

Всі ці чинники спричинилися до того, що після захоплення Східної Галичини російськими військами у вересні 1914 р. А. Шептицького було заарештовано і заслано на територію Росії. При цьому на формальному рівні підстав для арешту не існувало, попри ретельний обшук, проведений спеціальними органами в митрополичих покоях та канцелярії Духовної консисторії²³.

Закономірно, що Ватикан виявляв активне занепокоєння долею митрополита й причинами його арешту, котрі були невідомими навіть російським дипломатам, що представляли імперію при Святому Престолі. В контексті зазначених подій Державним секретаріатом Ватикану було видано Меморандум від 3 грудня 1914 р., в якому знайшли відображення взаємини Римо-католицької церкви та Російської імперії. Загальний характер цього документу визначався різкою критикою релігійної ситуації Росії, зокрема становища католицької церкви в цій країні²⁴.

Втім, російський уряд ніяк не відреагував на критичні закиди з боку Святого Престолу. Керуючись міркуваннями збереження внутрішньополітичної стабільності й територіальної цілісності на тлі розгортання воєнного конфлікту, урядові кола Росії продовжували притримуватись жорсткої лінії відносно діяльності католицької церкви Східного обряду й особисто А. Шептицького. У 1915 р. нарешті були знайдені докази активної політичної діяльності мит-

²² Лендик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. – Львів, 2004. – С.68.

²³ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – С.139.

²⁴ Келликер Л. Восприятие России Бенедиктом XV: политические, дипломатические и религиозные аспекты// Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX вв. Материалы коллоквиума, состоявшегося в Москве 23-24 июня / Под ред. Е. С. Токаревой, А. В. Юдина. – С.–Пб., 2003. – С.22.

рополита у сфері української націотворчої справи, зокрема сформульований ним меморандум “Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій Російської України”. Фотокопії виявлених компрометуючих документів були пред’явлені представникам Святого Престолу для ознайомлення, що частково послабило напруження у російсько-ватиканських відносинах.

Активна політична позиція митрополита А.Шептицького не вписувалася в загальний поміркований характер дипломатії Ватикану, що позиціонував себе вище тактичних інтересів і ситуативних компромісів міжнародної обстановки. Проте, незважаючи на неправомірний характер політичної діяльності, митрополит А. Шептицький продовжував залишатися католицьким ієрархом, підпорядкованим Святішому Отцю. Римською курією навіть було розроблено кілька проектів звільнення А. Шептицького, звичайно ж, за умови усунення його від подальшої громадської та політичної діяльності на теренах Галицької митрополії. Як свідчать джерела, зокрема і лист-подяка А.Шептицького на ім’я папи, Бенедикт XV у 1916 р. звертався до царського уряду з клопотанням про звільнення митрополита, або, принаймні, пом’якшення умов його утримання в ув’язненні²⁵.

Проте російська сторона була безкомпромісною в цьому відношенні. Більше того, репресивні заходи щодо особи митрополита тільки посилились, коли його у вересні 1916 р. з Курська було переведено у Суздальський Спасо-Єфиміївський монастир, призначений для утримання позбавлених волі священнослужителів православної церкви. Про обставини свого арешту та ув’язнення митрополит письмово повідомив Бенедикта XV, підсумовуючи: “...уряд, отже, визнає, що вважає мою справу суто релігійною, зовсім не пов’язаною з політикою”²⁶.

Новий етап актуалізації східного вектору стратегічних ініціатив Святого престолу розпочався весною 1917 р. Зречення Миколи II та самоусунення династії Романових від російського престолу під тиском політичних обставин вивело на історичну арену правління Тимчасового уряду, одним із перших кроків якого стало оголошен-

---

²⁵ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. – С.704.

²⁶ Там само – С.707.

ня амністії для усіх політичних в'язнів. А.Шептицького було негайно звільнено, і він повернувся у Петербург, сповнений рішучості продовжувати унійну діяльність²⁷.

Сподівання митрополита підкріплювалися внутрішньою політикою Тимчасового уряду, котрий, прийшовши до влади, відразу ж проголосив свободу совісті, віровизнання і культу. В російських католиків Східного обряду з'явилася можливість відкрито проводити богослужіння та організовувати власні зібрання й громади, що до перевороту офіційно було забороненим. Геополітичні обставини в цілому склалися сприятливо для справи відновлення легальної діяльності російської католицької Церкви, що, втім, було неможливим без чіткої підтримки з боку Святого Престолу. Ватикан в свою чергу дотримувався стратегії вичікування та обмежився меморандумом Державного Секретаріату до Тимчасового уряду, в якому містилися скарги єпископів на існуючий стан справ у католицькій церкві на території Росії, без особливого на акценту на проблемах власне католиків східного обряду²⁸.

28 травня 1917 р. А. Шептицьким було зібрано всіх російських священиків-католиків на першій російській Собор у приміщенні католицької школи св. Катерини. На Соборі були присутніми провідні діячі російської католицької церкви східного обряду, представники римо-католицької ієрархії та громадськості. Своїм представником на території всієї Росії, за винятком українських та білоруських етнічних територій, митрополит А. Шептицький призначив протопресвітера о. Л. Федорова з титулом екзарха. Цей акт було скріплено підписами всіх присутніх, в тому числі і представників латинського кліру, а також присягою східного кліру Папі й екзарху²⁹. Таким чином, нарешті відбулась офіційна організація російських католиків в окрему структуру з власною канонічною ієрархією, тимчасово підпорядкованою митрополиту А. Шептиць-

²⁷ Василий, диакон. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. // Научні і літературні публікації «Студіон» студитських монастирів. – Ч. III-V. – Рим, 1966. – С.320–323.

²⁸ Роод В. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией/Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995. – С.25–27.

²⁹ Василий, диакон.. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. – С.324–325.

кому, а потім, після утвердження Папою, безпосередньо Римському Престолу³⁰.

Повний текст “Постанов єпархіального собору Греко-католицької церкви, що відбувся в Петрограді 29-31 травня 1917 р. під головуванням Високопреосвященного Андрея, Митрополита Галицького”, складався з 68 пунктів і був спрямований на збереження певної структурно-догматичної автономії та ідентичного Східного обряду. Екзарх визнавався главою російської католицької Церкви з усіма відповідними повноваженнями, однак у п.21 зазначалося: “До особливого дозволу Апостольського Престолу, нові єпархіальні закони, видані екзархом, не дійсні без погодження преосвященного Андрея Митрополита Галицького”³¹.

А. Шептицький докладав усі можливі зусилля для легалізації Католицької церкви Східного обряду та її визнання Тимчасовим урядом як самостійної структурної одиниці. Митрополит мав намір відразу ж посвятити Л. Федорова в єпископи з підпорядкуванням його безпосередньо Ватикану. Проте Святий Престол дистанціювався від унійної діяльності митрополита, в контексті розгорнутої російськими екзильними колами монархістів-реакціонерів кампанії публічної дискредитації А. Шептицького. Митрополит виступав перед Святим Престолом як одіозний політик-австорофіл і бунтівник проти існуючого суспільно-політичного порядку³². Окрім того, на офіційному рівні Бенедикт XV не мав належних підтверджень для повноважень А. Шептицького на керівництво унійним рухом в Росії.

А. Шептицький не міг тривалий час перебувати на території російської держави і невдовзі, після проведення Собору, виїхав до Галичини. Він намагався потрапити до Ватикану для особистої доповіді Папі Римському про стан справ у греко-католицькій церкві, проте це вдалося здійснити йому аж у 1921 р. Цього ж року відбулося утвердження російського екзарха Святим Престолом. На той

³⁰ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). – Львів, 2006. – С.207.

³¹ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Книга 1. Документи і матеріали. – Львів, 2004. – С.725.

³² Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР: 1917–1968 гг. Третья часть трилогии. – М.,1977. – Ч. 3. – С.30.

момент Східна політика Ватикану зазнала суттєвої корекції, унійні проекти модифікованого відповідно до потреб російського суспільства католицизму зі збереженням візантійського обряду відійшли на другий план, поступившись місцем оновленій концепції “навернення” Росії, активізації прозелітизму та посиленій пропаганді власне латинського обряду³³. Російські греко-католики фактично опинилися залишеними напризволяще в тих суспільно-історичних процесах, що невідворотно наближалися.

Таким чином, унійна діяльність митрополита А. Шептицького упродовж 1901-1917 рр. була спрямована на розбудову католицизму Східного обряду на теренах Росії і характеризувалася неоднозначним ставленням з боку Святого Престолу. Керуючись теоретичними настановами Лева XIII, А. Шептицький докладав максимум зусиль до становлення російського греко-католицизму на засадах рівності Західної та Східної церков, відмови від прозелітичних методів католицької пропаганди, пріоритетів міжцерковного спілкування та порозуміння. А.Шептицький користувався незаперечним авторитетом і довірою громад російських греко-католиків, постійно надавав їм різносторонню підтримку. У 1907 р. митрополит отримав офіційні повноваження на керівництво унійним рухом в Російській імперії, проте, у зв’язку з міркуваннями стратегічного характеру, ці повноваження так і не були оприлюднені. Святий Престол виявився не готовим до беззаперечної підтримки унійних ініціатив митрополита А.Шептицького, в контексті суспільно-політичних реалій першої половини ХХ ст. Проте унійний досвід А.Шептицького, прогрес у сфері налагодження міжцерковного діалогу, увага, котру вдалося привернути до проблем розвитку Східної церкви – всі ці здобутки не були змарновані і в подальшому лягли в основу теоретичних і практичних напрацювань Другого Ватиканського Собору.

---

³³ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). – С.160.